

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія економіки, соціально-гуманітарних та
фундаментальних дисциплін**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія України та української культури»
обов'язкових компонент
освітньо-професійного програми першого (бакалаврського) рівня вищої
освіти**

272Авіаційний транспорт

Авіаційний транспорт

(Оператор безпілотних літальних апаратів)

**за темою «Українське національно-культурне відродження:
витоки, сутність, наслідки»**

Кременчук 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 22.02.2024 №2

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 17.01.2024 №6

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 22.02.2024 №2

Розглянуто на засіданні циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін, протокол від 05.01.2024 №14

Розробник: викладач циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін, викладач-методист, доктор філософії Кірюхіна М.В.

Рецензенти:

1. Викладач Кременчуцького національного університету ім. М.Остроградського, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Сошенко С.М.
2. Викладач циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін Кременчуцького льотного коледжу ХНУВС, кандидат педагогічних наук, викладач вищої категорії, викладач-методист Носач І.В.

План лекції

1. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперії.
2. Зміни у становищі українських земель на поч. XX ст.
3. Перша світова війна і Україна.
4. Українська культура XIX – поч. XX ст.

Мета: Охарактеризувати соціально-економічний розвиток України в XIX ст. Показати суспільно-політичні рухи в Україні у XIX ст. Українське національне відродження: періодизацію, сутність, значення. Політизацію національного руху.

Рекомендована література:

1. Основна:

- 1.1. Багацький В.В. Історія України: Підручник. Київ: «Алерга». 2010.
- 1.2. Бойко А.Д. Історія України: Підручник. Київ: «Академія». 2008.
- 1.3. Гісем О.В. Історія України: Підручник. Харків: «Ранок». 2010.
- 1.4. Литвин В.М. Історія України: Підручник. Київ: «Знання». 2006.
- 1.5. Нартов В.В. Історія України з давніх-давен до сьогодення. Харків: Книжковий клуб. 2006.
- 1.6. Рибалка І.К. Історія України: Підручник. Харків: «Основа». 2005.
- 1.7. Антонович Д. Українська культура. Київ: «Либідь», 2003.
- 1.8. Дещинський Л.Є., Терський С.В., Зінкевич Р.Д., Денісов Я.Я. Історія української та зарубіжної культури. Підручник. Львів: Видавництво «Бескид Біт», 2008.
- 1.9. Черепанов С. Українська культура. Львів. «Світ», 2004.
- 1.10. Яртись Н., Мельник В. Лекції з історії світової та вітчизняної культури. Львів: «Світ», 2005.

2. Додаткова:

- 2.1. Грушевський М. Історія України: Підручник. Київ: «Варта», 2003.
- 2.2. Ліщинський Л.Е. Історія України та її державності. Київ: «Каравела», 2006.
- 2.3. Світлична В.В. Історія України: Підручник. Київ: «Каравела», 2006.
- 2.4. Сливка Історія України: Підручник. Львів: «Світ», 2003.
- 2.5. Абрамович С. Світова та українська культура. Львів: «Світ», 2004.
- 2.6. Бокань В., Польовий Л. Історія української культури. Навчальний посібник. Київ. МАУП, 2001.

Текст лекції

1. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперії.

З кінця XVIII ст. до 1917 р. Україна залишалася під владою двох імперій - Російської та Австро-угорської. Більша її частина входила до складу Російської імперії. Але саме там назва «Україна» перестала вживатися. Лівобережну Україну називали «Малоросією», Правобережну - «Південно-західним краєм», а Південну - «Новоросією». До складу Австро-Угорської імперії входили Галичина, Буковина, Закарпаття.

Після знищення автономії Гетьманщини наприкінці ХУІІІ ст. в Україні було запроваджено російську адміністративну систему. Росія поступово ліквідувала всі залишки окремих прав та привілеїв України, її традиційну законодавчу та юридичну систему, розповсюдила та юридично закріпила кріпосне право в Україні.

Посиливалася політика *русифікації* України. Головні адміністративні посади займали російські чиновники. Панування російської мови в канцеляріях, судах та інших державних установах та навчальних закладах призводило до того, що значна частина української аристократії пристосувалася до таких умов, русифікувалася, відмежовуючись та зневажаючи рідну мову та національну культуру.

В той же час невелика частина української аристократії не втратила надію на відновлення автономії України і пропагувала ідею національного відродження. Патріотично орієнтована українська інтелігенція вивчала фольклор, традиції та обряди України, збирала та зберігала історичні документи, інші джерела з історії України, вивчала її історію, культуру та мову.

В епоху романтизму - нового напрямку в філософії та культурі Західної Європи значно зріс інтерес інтелігенції до історичної долі свого народу. Все це сприяло формуванню національної самосвідомості українців, що було пов'язано з процесом становлення та консолідації української нації. Цей процес серед істориків отримав назву **«національне відродження України»**. Він почався наприкінці ХVІІІ ст. і тривав більше 130 років до початку ХХ століття, коли найвищою стадією його розвитку стала національна революція в Україні та формування української незалежної держави.

Розвитку національного руху в Україні сприяли революційно-демократичні процеси, які відбувалися в Західній Європі і французька революція, активізація визвольного руху слов'янських народів, які були під владою інших держав, революційні процеси в Європі в 1848-49 рр. Феодално-кріпосницька система, яка домінувала в Росії, викликала обурення не тільки селянства, але й прогресивно мислячих представників інших суспільних верств. Поширення ідей Великої Французької революції, Вітчизняна війна 1812 р. та європейський похід російської армії, прискорили

формування таємних організацій, що мали на меті зміну існуючого ладу.

Спершу виникали **масонські ложі**: «Вмираючий сфінкс» (Харків), «З'єднані слов'яни» (Київ), «Любов до істини» (Полтава) тощо. Вони об'єднували військових, чиновників, поміщиків. Масонами були І. Котляревський, В. Капніст, В. Лукашевич. Діяльність масонських лож, як потенційно небезпечна, була заборонена царським указом у 1822 року.

Логічним продовженням масонства стала поява **декабристського руху**. В Україні він був представлений «Південним товариством». Здебільшого його діяльність охоплювала Правобережжя, де існували управи у Тульчині (П. Пестель), Кам'янці (С. Волконський) та Василькові (С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін). Програмним документом «Південного товариства» стала «**Руська правда**» розроблена П. Пестелем. Основними її положеннями стали: повалення самодержавства, скасування кріпацтва, демократизація життя, створення республіканського ладу. Проте, будь-якого особливого статусу для українських земель не передбачалося.

Після несподіваної смерті імператора Олександра I декабристи спробували підняти повстання, але обидві спроби (у грудні 1825 р. у Петербурзі та у січні 1826 р. в Україні) зазнали невдачі. Головна причина поразки декабристів – **відсутність сталих контактів з народом**.

Всупереч асиміляційній політиці імперської влади, на межі XVIII – XIX ст. у Наддніпрянщині **активізуються процеси національно-культурного відродження**, формування української інтелігенції, що складе основу національного руху. В цей час її представники найбільшого значення надавали виявленню та збереженню рис української етнічної самобутності. Задля цього вони займалися збиранням та публікацією історичних джерел, досліджували минуле свого народу. Осередками інтелігенції ставали університети. Першим у Наддніпрянщині було відкрито *Харківський університет* (1804), згодом університет з'являється і у *Києві* (1834).

В Західній Україні, яка була під гнітом Австро-угорської, Габсбургської монархії, національний рух очолило греко-католицьке духовництво, яке було єдиною соціальною верствою населення, яка мала право на вищу освіту. Українські священики видавали українською мовою релігійну літературу, займалися освітянською діяльністю. Центром національного життя в Західній Україні стало місто Львів, де було створено з числа студентів духовної семінарії та університету напівлегальне демократично-просвітницьке і літературне угруповання «**Руська трійця**», яке діяло у 1833-34 рр. Його засновниками були Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич. В 1836 р. тисячним тиражем у Пешті (Угорщина) вони надрукували альманах фольклорних та власних творів «*Русалка Дністрова*». Це був перший в Галичині літературний збірник українською мовою. Центральною у ньому була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною.

Вагомий внесок у розвиток національного руху належить **Кирило-Мефодіївському братству**. У витоків організації стояли М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський. Частим гостем на зборах товариства був Т. Шевченко.

Свої програмові засади члени братства сформулювали у *«Книзі буття українського народу»* та *«Статуті Слов'янського братства»*.

Кирило-мефодіївці вірили у можливість створення *демократичної федерації християнських православних слов'янських республік*. Участь Росії в ній не передбачалася. Крім того, серед основних цілей братства було скасування кріпосного права та станового розподілу суспільства, загальна демократизація, розвиток національних мов і культур.

Щодо шляхів *реалізації програмних цілей*, серед членів братства не було єдності: *помірковані* (В. Білозерський, М. Костомаров) розраховували на *поступове реформування суспільства*, тоді як *радикали* (М. Гулак, Т. Шевченко) виступали за *організацію народного повстання*. Навесні 1847 р. братство було викрито, а його активні учасники репресовані.

Революційні події 1848 р., що сколихнули низку європейських країн («Весна народів»), зокрема і Австрійську імперію, стимулювали появу нової хвилі національного руху в західноукраїнських землях, насамперед *Галичині*. На початку травня 1848 р. у Львові 66 представників патріотично налаштованого духовенства та національно свідомої інтелігенції створили *«Головну руську раду»*, яка мала координувати революційний рух в українських землях та презентувати інтереси галичан перед імперською владою. На чолі *«Головної руської ради»* став єпископ *Г. Яхимовичем* (1792–1863). Діячі Ради зверталися до імператора з вимогами *про територіальну автономію регіону*. Проте Відень так і не задовольнив цю ініціативу.

Під час революції 1848 р. серед українців особливої актуальності набули питання *соціально-економічного стану селянства* та *реалізації планів національного відродження*, які вже давно виношувала греко-католицька інтелігенція. Завоюваннями революції стало *скасування кріпацтва* та *перехід до конституційного правління*. Це дозволило українцям отримати власне *представництво у парламенті* (рейхстазі). Але навесні наступного року імператор розпустив парламент, а згодом і *відібрав даровану конституцію*. Подальше відновлення абсолютистських порядків привело і до *розгону «Головної руської ради»* (1851).

Необхідність радикальних реформ часто відчувалась і в Російській імперії. Під час Кримської війни (1853-56) виявилася економічна та воєнно-технічна відсталість царської Росії. Новий російський цар Олександр II був вимушений почати **реформи** в Росії.

Причини реформ: 1/ поразка в Кримській війні; 2/ загроза селянської війни; 3/ «революція зверху», яку здійснив Олександр II.

Найважливішою з них була *ліквідація кріпацтва* у 1861 р. Кріпосні селяни, яких в Україні було 42% усього населення України, перестали бути власністю поміщиків і могли вільно займатися торгівлею, відкривати промислові та ремісницькі підприємства, купувати рухоме та нерухоме майно, без дозволу поміщиків виходити заміж, віддавати дітей в навчальні заклади. Поміщики за встановлені повинності - роботою чи грошима - повинні були віддавати в постійне користування селян присадибну ділянку і наділ у полі. Селяни залишалися тимчасово

зобов'язаними на неповний час. Тільки з 1883 р. селяни обов'язково мушили викупити польові наділи. Але земля була оцінена дорожче, ніж її справжня вартість, і процес викупу землі селянами у поміщиків затягнувся. Земельне питання залишалося невирішеним в Російській імперії до початку ХХ ст.

Реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. відкрили для Росії *шлях до капіталізму*. Багаті поміщики перетворили свої хазяйства в товарні, продавали велику кількість зерна та інших продуктів сільського господарства не тільки в Російській імперії, але й в Європі. Україна стала «житницею Європи».

Ліквідація кріпацтва сприяла розвитку індустріалізації економіки. Для вивозу зерна були потрібні залізниці. Першою в Україні була побудована залізниця між Одесою та Балтою (1866-71). Будівництво залізниць збільшило потребу у вугільній та залізній руді. В другій половині ХІХ ст. найбільш індустріально - розвинутими регіонами України стали Донецький вугільний басейн та Криворізький залізорудний басейн. Економіка України все більше інтегрувалася в загальноімперську.

Швидко зростають українські міста. Крупним портом на півдні України стала Одеса. Через Одеський порт експортувалася велика кількість пшениці. Одеса набула великої ваги як транзитний пункт у зовнішній торгівлі Російської імперії.

Незважаючи на колоніальну політику царату, Україна в пореформений період в економічному відношенні займала одне з перших місць в Російській імперії. Але невирішеність аграрного питання, загострення соціальних протиріч в промисловості стали причинами визрівання революційної ситуації в Україні, як і в усій Російській імперії на початку ХХ ст.

В умовах лібералізації політичного режиму Російської імперії в середині ХІХ ст. активізувався національний рух. Повернулися з заслання кирило-мефодіївці - П.Куліш, М.Костомаров, Т.Шевченко та ін. Вони продовжили пропаганду української мови та культури, відстоювали національні права українців. В Петербурзі з 1861-62 рр. вони видали перший легальний український журнал «**Основа**», який став трибуною національного українського руху.

Нове покоління українських діячів, здебільшого студенти, стали організовуватися в культурно-просвітницькі організації, так звані «*громади*». Найбільш активними з них були громади в Петербурзі на чолі з П.Кулішем та В.Білозерським, в Києві, Полтаві, Одесі, Чернігові, Харкові. До Київської громади пристала невелика група польських студентів на чолі з Володимиром Антоновичем. Нехтуючи своїм походженням, з метою наблизитись до простого народу, допомогти йому вибратися зі злиднів, вони розгорнули просвітницьку діяльність. Їх стали називати *хлопоманами*.

У відповідь на зростання українського національного руху царський уряд видає укази, які забороняють розвиток української культури. Так, міністр внутрішніх справ **Валуєв** у 1863 р. окремим *циркуляром* заборонив

видання українською мовою наукових, релігійних та просвітницьких книг, діяльність недільних шкіл, в яких українська інтелігенція навчала простий люд рідної мови та писемності. Була заборонена діяльність громад.

В 1876 р. у м. **Емсі** проголошено царський **указ**, який заборонив не тільки видання українських книжок, але й переклади українською мовою іншомовної літератури, в тому числі й російської, ввезення української літератури з-за кордону. Заборонялися театральні вистави та концерти українською мовою, друкування текстів до музичних творів. Таким чином за українською мовою закріплювався статус місцевого наріччя, вона автоматично не допускалася до сім'ї європейських мов. Циркуляр і указ були відмінені лише внаслідок революції 1905-97 рр.

Багато активних громадянців перенесли свою діяльність за кордон. Відомий український громадський діяч громадівець **Михайло Драгоманов** виїхав до Женеви і почав видавати там журнал «Громада» (1878-82), в якому відстоював національні та соціально-політичні інтереси українців. Цей журнал нелегально перевозили в Україну.

В 70-х роках в Україні, як і по всій Російській імперії, поширюється революційний соціалістичний рух. Нелегальні революційні організації «Земля і воля», «Народна воля» шляхом пропаганди та терору проти російської адміністрації та особисто російських царів намагалися завоювати політичні свободи та вирішити соціальне питання. **Народовольці** опиралися на студентів та робітників. В 1881 р. вони вбили в Петербурзі царя Олександра II.

Активізувався **робітничий рух** і в Україні. В 1875 р. під керівництвом революціонера Є.Заславського в Одесі було створено нелегальний «Південноросійський союз робітників». Керівники «Союзу» намагалися об'єднати робітничий клас для боротьби з існуючим ладом. Але учасники народницького та робітничого руху зневажали національні інтереси України.

2. Зміни у становищі українських земель на поч. XX ст.

Промисловий розвиток Наддніпрянщини на поч. XX ст. характеризувався концентрацією виробництва, утворенням монополій, спеціалізацією районів, впливом іноземного капіталу, нерівномірністю розвитку українських регіонів, перетворенням України на один із головних промислових районів Російської імперії.

Але в **аграрному секторі** України панувало велике поміщицьке землеволодіння. З перетворенням землі на товар відбувалося посилення майнової диференціації селянства, посилювалася експлуатація заможними селянами сільської бідноти. Все це призводило до зростання соціальної напруги та загострення соціальних протиріч на селі, зняти які уряд намагався шляхом переселення українських селян у малозаселені регіони Сибіру, Середньої Азії, Кавказу.

На початку XX ст. відбувається стрімка **політизація національного**

руху. З'являються *перші політичні партії*. У січні 1900 р., у Харкові виникає **Революційна українська партія** (РУП). Її лідери – Д. Антонович, Б. Камінський, М. Русов, Б. Мартос намагалися об'єднати у програмі партії *соціалістичні гасла з боротьбою за національні права*. РУП мала свої представництва (вільні громади) і у інших містах України: Київ, Полтава, Чернігів, Лубни, Львів. Члени партії займалися видавничою та культурно-просвітницькою діяльністю, яка була спрямована на селянство, ремісників.

Невдовзі виявилось, що в середині партії *не має єдності*. Це привело до *першого розколу РУП*. У 1902 р. її ряди залишала група на чолі з М. Міхновським, який розпочинав свою політичну кар'єру у «Братстві тарасівців». На основі групи виникла **Українська народна партія** (УНП). Її головним програмним документом стала брошура М. Міхновського «Самостійна Україна», де знайшла обґрунтування ідея *повної політичної незалежності України*.

Після виходу радикалів, РУП остаточно *зробила вибір на користь соціал-демократичної риторики*. До 1904 р. на лідерські позиції у РУП вийшли В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш. Вони сприяли трансформації РУП в **Українську соціал-демократичну робітничу партію** (УСДРП). Вимогами партії стала *національно-територіальна автономія та реформи у дусі соціалізму*.

Крім національних партій, в Україні активно діяли **загальноросійські політичні партії**. У 1898 р. було утворено марксистську Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП), яка в 1903 р. розкололася на фракції меншовиків і більшовиків. На початку ХХ ст. з неонародницьких гуртків створюється Партія соціалістів-революціонерів (ПСР, есери). Після виходу царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р., який дозволяв політичну діяльність, у Росії були створені ліберальні партії: Конституційно-демократична партія (КДП, кадети), Союз «17 октября» (октябристи). На противагу революційному рухові виникають праві монархічні організації «Союз руського народу» й «Союз Михаїла Архангела» (чорносотенці). В містах України загальноросійські політичні партії користувалися значно більшим впливом, ніж власне українські.

Загострення економічних, політичних, соціальних та національних проблем, значно посилене поразкою царизму в російсько-японській війні 1904–1905 рр., призвело до **першої російської революції**. На заводах і фабриках України розпочалися страйки. У Києві, Катеринославі, Луганську, Горлівці та інших містах страйкарі створювали Ради робітничих депутатів – народні органи влади на місцях. Вони впроваджували 8-годинний робочий день, установлювали ціни на продукти харчування у фабрично-заводських лавках, боролися з грабіжництвом і погромами, намагалися взяти під контроль випуск урядової та регіональної преси.

Не стояло осторонь революційної боротьби й **селянство**. У лютому-березні 1905 р. почалися повстання селян в Чернігівській, Сумській та інших губерніях. Навесні та влітку 1905 р. відбулося близько 1700 селянських виступів, що зводилися, в основному, до розграбування та спалення маєтків

ненависних поміщиків.

В умовах наростаючого тиску цар 17 жовтня 1905 р. підписав *Маніфест*, у якому дарував народу політичні свободи – свободу особистості, свободу совісті, зборів, союзів, обіцяв скликати законодавчу думу. Це було рівноцінно Конституції.

Під час революції в Україні поруч із соціальними вимогами постало на порядок денний українське *національне питання*. Розпочався рух за відміну Валувського циркуляра та Емського указу. У початкових класах впроваджувалася українська мова.

На рідну мову викладання переходила частина професорсько-викладацького складу середніх та вищих навчальних закладів. В університетах Києва, Харкова, Одеси було впроваджено курс української літератури.

Почала виходити *україномовна преса*: газети «Рада», «Землероб», журнали «Київська старина», «Рідний край» та багато інших. Побачило світ повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка.

Яскравим проявом активізації національно-культурного руху стало виникнення у Придніпров'ї дев'яти «Просвіт» і тридцяти її філій. Ці культурно-просвітницькі організації відкривали бібліотеки, проводили літературні читання та музичні вечори, Шевченківські свята тощо.

3. Перша світова війна і Україна.

Один з найбільших у історії людства конфліктів спалахнув у липні 1914 р., що стало результатом *суперництва двох воєнно-політичних блоків: Троїстого союзу* (Германська імперія, Австро-Угорська імперія, Італія) і *Антанти* (Велика Британія, Франція, Російська імперія). *Трагедія українського народу* полягала в тому, що вона виявилася *братовбивчою*: більше 3,5 млн. українців у лавах російській армії і 250 тис. в австро-угорській.

Перед війною *доля українських земель* неодноразово обговорювалась керівництвом ворогуючих сторін. Так, *Австро-Угорщина* претендувала на Поділля і Волинь, *Німеччина* мала інтереси на Донбасі, у Криму, Південній Україні та Приазов'ї, а *Росія* претендувала на Західну Україну.

На початковому етапі війни *російська армія захопила Східну Галичину і Буковину*, розбивши австрійців у *Галицькій битві* (6 серпня – 13 вересня 1914). *Німецько-австрійський контрнаступ*, що розпочався у квітні 1915 р., змусив росіян відвести свої війська з Буковини та більшої частини галицьких земель. Навесні 1916 р. російській армії вдавсь несподіваний контрнаступ – *Брусиловський прорив*, завдяки якому Росія повернула контроль над західноукраїнськими землями до карпатських перевалів. Надалі військові дії на українській ділянці фронту набули *позиційного характеру*.

Перша світова війна *розколола український політикум*. У Західній Україні переважна більшість представників національного руху вирішила підтримати Австро-Угорщину. На початку війни у Львові виникла *Головна*

українська рада до якої увійшли члени найбільш впливових західноукраїнських партій – радикальної, соціал-демократичної та національно-демократичної. На чолі Ради став *К. Левицький*. Саме Головна українська рада підняла питання щодо створення у лавах австро-угорської армії добровольчого українського військового підрозділу – *Українські січові стрільці*.

Товариство українських поступовців (М. Грушевський, С. Петлюра, В. Вінниченко), що діяло у підросійській частині України, спершу закликала українців стати на захист Росії. Але вже з 1916 р. його позиції змінились на нейтральні та навіть на відверто антивоєнні. Тупівці майбутнє України бачили у досягненні автономії у складі реформованої на демократичних принципах, федеративної Росії.

4. Українська культура XIX – поч. XX ст.

У XIX ст. культурні процеси в Україні відбувалися під гаслом «*українського національного відродження*».

Освіта. Вирішальною передумовою формування української національної різночинної інтелігенції став розвиток освіти. У XIX ст. нові потреби управління й економічного розвитку, особливо з появою капіталістичних відносин, примусили уряд спеціально займатися питаннями освіти. Що стосується України, то на її території власна традиція широкої шкільної освіти була перервана. Якщо на початку XVIII ст. практично кожне українське село мало початкову школу, то до його кінця, після закріпачення селян, вціліли лише поодинокі школи, які утримувалися на кошти громади чи батьків учнів. У XIX ст. система освіти України почала розвиватися у рамках загальнодержавної російської політики.

За Олександра I створюється система освіти, що складалась із чотирьох рівнів, узгоджено пов'язаних між собою. Наймасовішою формою були церковнопарафіяльні школи, де навчали читанню, письму, арифметиці і Закону Божому. Але навіть на ці школи припадало всього один учень на 200 жителів України. Другим рівнем були двокласні, пізніше трикласні повітові училища. Повноцінну середню освіту давали гімназії, але вони носили яскраво виражений становий характер. У них навчалися майже виключно діти дворян і чиновників.

У занепаді перебувала освіта Західної України. Уряд Австрії, а згодом і Австро-Угорщини проводив колонізаторську політику. У Закарпатті навіть у початкових школах навчання велося угорською мовою, у Галичині – німецькою і польською, на Буковині – німецькою і румунською. Формально у 1869 р. там було введено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років, однак переважна частина населення (від 55 до 75 %) залишалася неписьменною.

В Росії реформа в галузі освіти проведена 1864 р. Відповідно до неї всі типи шкіл, які існували раніше, проголошувалися загальностановими й отримували назву початкових народних училищ. Важкі матеріальні умови не

дозволяли більшості дітей селян і робітників здобувати освіту, тому в кінці 1990-х років у різних губерніях питома вага письменних коливалася від 15 до 28 %, до того ж все навчання йшло російською мовою. І все ж кількість шкіл в Україні зросла з 1 300 на початку XIX ст. до 1 700 у другій його половині.

Серед випускників шкіл дуже повільно, але все ж збільшувалося число людей, пов'язаних з народним середовищем і українською культурною традицією. Принципову роль у цьому процесі відіграло відкриття університетів. У 1805 р. за ініціативою українського вченого, винахідника, культурного та громадського діяча В. Каразіна було відкрито Харківський університет, який зараз носить його ім'я. Навчання тут проходило російською мовою, однак університет став перетворюватися на центр саме української культури. У 1841 – 1949 рр. ректором в університеті працював П. Гулак-Артемівський - відомий український вчений, письменник, поет, перекладач.

У Києві 1834 р. відкритий Університет Святого Володимира, першим ректором якого став відомий український вчений – М. Максимович. Він заохочував і особисто брав участь у збиранні українського фольклору, пам'ятки української старовини. У 1865 р. відкрився університет в Одесі, 1898 р. – Київський політехнічний інститут, На західноукраїнських землях основними центрами науки були Львівський (заснований 1661 р.) і Чернівецький (1875 р.) університети, заняття в яких велися польською і німецькою мовами.

Наука.

Природничі науки. Розвиток університетської освіти сприяв прогресові природничих наук. Великі відкриття в галузі математичного аналізу і математичної фізики були зроблені М. Остроградським. Фундатором сучасної фізичної хімії став М. Бекетов, який очолював кафедру хімії Харківського університету. Фундатор школи російських доменників М. Курако багато років працював на металургійних заводах України. У 1886 р. в Одесі зоолог І. Мечников і мікробіолог М. Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію. Д. Заболотний і В. Високович зробили вагомий внесок у вивчення та лікування важких інфекційних захворювань. З Україною пов'язаний значний період життя основоположника військово-польової хірургії М. Пирогова. Він намагався зробити більш демократичною систему освіти, став опікуном навчального округу в Одесі, потім у Києві. Слід назвати й геніального українського винахідника М. Кибальчича, який уже в ті часи запропонував ідею літального апарата (ракети) для польоту в космос (його іменем у XX ст. названо кратер на Місяці).

Гуманітарні науки. У багатьох європейських країнах в кінці XVIII – на початку XIX ст. починає зростати інтерес до національної історії. В Україні в уже сформованому тоді середовищі різночинської інтелігенції ця тенденція знайшла широкий відгук. Першу збірку українських народних пісень видав князь М. Церетелі у 1819 р. – «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень». Три збірки підготував і видав ректор Київського університету М. Максимович. І. Срезневський, крім збирання фольклору, почав активні публічні виступи з обґрунтуванням самостійності,

повноправності української мови. Він переконував, що українська мова не поступається чеській своїм багатством, польській – мальовничістю, сербській – милозвучністю.

Наступним кроком стала поява власне *філологічних досліджень*. У 1818 р. у Петербурзі вийшла перша граматика української мови – «Грамматика малоросійського наріччя» – О. Павловського. Якщо брати до уваги, що в Україні саме народ в умовах кризи рубежу XVIII–XIX ст. зберіг мову, побутові традиції й історичну пам'ять, то стане зрозумілим, чому етнографічні та лінгвістичні дослідження були початковим пунктом українського культурного відродження.

У цей же час починають з'являтися й ґрунтовні *історичні дослідження*. Перші узагальнюючі праці з історії України були ще пов'язані з російською історіографією. Дмитро Бантиш-Каменський – автор «Истории Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» – походив з сім'ї, яка належала до вищого чиновництва імперії. В «Истории Малой России» багато суперечливого. З одного боку, високо оцінюються перші гетьмани Запорозької Січі, а з іншого – саме походження козацтва пов'язується з вихідцями з Північного Кавказу; з одного боку – критикується ліквідація гетьманщини Катериною II, а з іншого – засуджується антимосковська політика козацької старшини.

Дослідником, який поєднав високий професійний рівень, прогресивні політичні погляди, розуміння українських національних інтересів, активну громадянську позицію, став історик **Микола Костомаров**. Його світогляд складався під час навчання у Харківському університеті. У 1845 р. Костомаров став професором кафедри російської історії Київського університету. Тоді ж брав участь у створенні і діяльності нелегального Кирило-Мефодіївського товариства – першої української політичної національної організації. Підсумком його дослідження стали 16 томів «Исторических монографий» і шести томів «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». М. Костомаров захищав принцип об'єктивності в історичній науці: «Істинна любов історика до своєї вітчизни може виявлятися тільки в суворій повазі до правди».

Вихід української історичної науки і всього українознавства на якісно новий рівень пов'язаний з ім'ям професора Київського університету **Володимира Антоновича**. По-перше, він розгорнув небувалу джерелознавчу діяльність: проводилися етнографічні експедиції, публікувалися фольклорні збірки, організовувалися археологічні розкопки, збиралися статистичні дані. Центром цієї роботи стало створене у 1872 р. Південно-Західне відділення Російського географічного товариства. По-друге, В. Антонович у власних наукових роботах поглибив й ускладнив проблематику досліджень. Роль народної маси в історії (одне з досліджень присвячене гайдамакам), проблеми церкви, становлення міст – спектр його інтересів був дуже широким. І, по-третє, В. Антонович виховав плеяду українознавців, створив цілу наукову школу. Зокрема, учнем В. Антоновича став Михайло Грушевський.

Михайло Сергійович Грушевський народився у місті Холм, гімназію закінчував у Тифлісі, навчатися в університет приїхав до Києва. А в 1894 р. за рекомендацією В. Антоновича М. Грушевський отримав кафедру всесвітньої історії у Львівському університеті. Там він бере активну участь не тільки в педагогічній, науковій (в 1897 р. очолив Наукове товариство ім. Шевченка – першу наукову українську організацію академічного типу), але і в суспільному житті. М. Грушевський – один із організаторів Національно-демократичної партії Галичини, пізніше – «Товариства українських поступовців», обрання головою Центральної Ради у 1917 р., еміграція, повернення до СРСР, робота в академічних дослідницьких інститутах. Величезна наукова спадщина М. Грушевського, яка з кінця 1930-х років зазнала гонінь і стала практично недоступною, повернулася до читачів уже за часів незалежної України, а з кінця 1980-х років суттєвим чином вплинула на сучасну українську історичну науку. Його багатотомна «Історія України-Руси» – фундаментальний узагальнюючий систематичний курс історії України, який базується на власній її періодизації і концепції.

Особливе місце і в українській історії, і в українській історіографії належить **Михайлу Драгоманову**. Великий політичний діяч, просвітник, філософ, М. Драгоманов як історик головну увагу приділяв питанням новітньої історії. Багато років провів у політичній еміграції. З 1877 р. під його керівництвом друкарня «Громада» у Женеві була єдиним центром видання літератури українською мовою. На основі історичного аналізу М. Драгоманов дійшов найважливішого висновку – національні проблеми українці можуть вирішити тільки разом із соціальними. М. Драгоманов багато зробив для залучення до історії України уваги західноєвропейських вчених. Він був членом Паризького етнографічного товариства, почесним членом Британського наукового і багатьох інших товариств. Останні роки життя працював у Болгарії.

Без сумніву неперевершеним дослідником історії запорозького козацтва став **Дмитро Яворницький**.

Отже, можна сказати, що за XIX – початок XX ст. вітчизняна історична наука пройшла шлях від поодиноких досліджень у рамках історії Росії до самостійної повноцінної наукової дисципліни. Осмислення минулого – обов'язкова умова і складова становлення національної самосвідомості.

Література. У ситуації рубежу XVIII–XIX ст., коли українська мова зберігалася тільки в усному мовленні, а пізніше – в умовах урядових заборон і переслідування, процес становлення української літературної мови набув особливої важливості і особливої складності.

У історіографії виділяють такі *етапи розвитку української літератури* XIX ст.:

- рубіж XVIII–XIX ст. і початок XIX ст. – поява перших творів українською мовою (перш за все «Енеїда» І. Котляревського);

- 40–50-і роки XIX ст. – творчість Т. Шевченка й оформлення української літературної мови, головне місце у тематиці займає реалістичне змалювання народного життя;

– друга половина XIX ст. – широка палітра літературних жанрів, поглиблення соціального, поява психологічного аналізу, збагачення проблематики, ускладнення образного ряду, особливо у творчості І. Франка, Л. Українки, об'єднання літературного процесу в Західній та Східній Україні.

Першим твором народною мовою, який почав процес її оформлення у сучасну літературну мову, стала «Енеїда» **І. Котляревського**. Пародія на поему Вергілія, де троянський герой Еней показаний козацьким ватажком, була опублікована у Петербурзі у 1798 р. без відома автора. Вже після її успіху І. Котляревський доповнив, розширив свою поему, написав музичні комедії «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник».

Гумористичний і сатиричний тон творів І. Котляревського підхопили інші письменники, передусім члени гуртка Харківського університету. Ректор закладу П. Гулак-Артемівський писав вірші українською мовою. У цей час отримали популярність байки **Є. Гребінки**. Він брав класичні сюжети і додавав їм виразного українського колориту. Пізніше Є. Гребінка переїхав до Петербурга, писав повісті російською мовою, став одним із друзів Т. Шевченка.

До харківського гуртка належав також **Г. Квітка-Основ'яненко** – основоположник української художньої прози. Його повісті різноманітні: одні – написані з гумором, другі – сентиментальні, треті – дають реалістичні картини (одна з кращих – «Сердешна Оксана»), інші просякнуті народними віруваннями і переказами («Конотопська відьма»). Г. Квітка-Основ'яненко перервав традицію використання української мови тільки в комічних жанрах.

Безумовно, переломною в становленні української літературної мови і суспільному визнанні української літератури стала творчість **Тараса Григоровича Шевченка**. Широко відомі основні віхи життєвого шляху Т. Шевченка: народження у сім'ї кріпаків пана Енгельгарда, рання смерть батьків, робота «в наймах» та у пана козачком, переїзд до Петербурга, знайомство з земляком – художником І. Сошенком, викуп з неволі на гроші, виручені від продажу портрета В. Жуковського роботи К. Брюллова, навчання в Академії мистецтв, участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, арешт і 10-літня рекрутчина із заборобою писати і малювати, смерть незабаром після повернення із заслання. Перший «Кобзар» виходить у 1840 р. у Петербурзі, через рік – «Гайдамаки». Геніальний поет, Шевченко вніс в українську літературу новий зміст: рішучий протест проти кріпацтва, захист свободи і гідності особистості, захоплення народними і національно-визвольними рухами, заклик до суспільної справедливості. Особистість і творчість Шевченка – символ всієї української культури.

Суперечливість духовного життя України того часу відбилася в творчості письменника, лінгвіста, історика, публіциста **П. Куліша**. Це ім'я майже на півсторіччя незаслужено було забуте, але зараз викликає пильний інтерес. Прихильник культурно-національного відродження, П. Куліш болісно шукав шляхи до нього: від нелегального Кирило-Мефодіївського товариства – до літературної діяльності у петербурзькій «Основі», від союзу з галицькою громадськістю – до надій на польську допомогу. Безперечним є

значення його етнографічної збірки «Записки о Южной Руси», історичного роману «Чорна рада», тритомної історичної праці про національно-визвольну війну під керівництвом Б. Хмельницького «История отпадения Малороссии от Польши».

Демократичний напрям в українській прозі розвивала **Марко Вовчок** (М. Віленська). Її збірка «Народні оповідання», повісті «Інститутка», «Кармелюк» приголомшують трагічною правдивістю картин кріпацького гніту, вражають образами простих людей. Російською мовою розповіді переклав І. Тургенєв. Т. Шевченко у вірші «Марку Вовчку» звертається до неї як до продовжувачки справи свого життя.

Твори знаменитого українського байкаря **Л. Глібова** в руслі демократичних настроїв того часу в алегоричній формі зображали безправ'я простих людей, свавілля поміщиків, лицемірство, святенництво.

І. Нечуй-Левицький створив у вітчизняній літературі жанр соціально-побутової повісті. Письменник, який багато років працював учителем в школах і гімназіях практично по всій Україні, чудово знав всі шари українського суспільства: життя селян після ліквідації кріпацтва, побут робітників, проблеми взаємин інтелігенції і народу («Кайдашева сім'я», «Микола Джеря» та ін.).

На революційно-демократичних принципах базувалася творчість **Панаса Мирного** (П. Рудченко). Автор новаторських соціально-психологічних романів і повістей про народне життя, він підняв українську прозу до високого рівня художньої досконалості. Романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (спільно з І. Біликом), повісті «Лихі люди», «Лихо давнє і сьогочасне», «Голодна воля», п'єса «Лимерівна» та інші його твори – це величезна художня епопея, яка відображає життя українського народу протягом майже всього ХІХ ст., особливо у післяреформений час. Новим для української літератури в творчості П. Мирного було те, що головна увага приділялася внутрішньому світу героїв, їх переживанням, мотивам вчинків, еволюції поглядів.

У 1870-і роки приходить до літератури **І. Франко**. Людина різносторонньо обдарована, він проявив себе в поезії, прозі, драматургії, публіцистиці, новелістиці і літературній критиці, історії й етнографії, філософії і політиці. Син селянина-коваля з-під Дрогобича, який насилу отримав можливість закінчити школу і гімназію, І. Франко так формулював своє кредо: «Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я відчував себе зобов'язаним віддати свою працю цьому простому народові». Своєму принципу І. Франко слідував і в літературно-видавничій діяльності (альманах «Друг» у Львові), і в політичній боротьбі (декілька разів був арештований за соціалістичні погляди, брав участь в заснуванні Української радикальної партії), але найбільш вражаюче і послідовно – в літературній творчості: ліричні збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», історична повість «Захар Беркут», гостро соціальний «Борислав сміється», поема «Моїсей», психологічна драма «Украдене щастя». І. Франко багато зробив для зближення літературного процесу Західної і Східної України, для

розширення контактів з європейськими літераторами (був обраний членом багатьох наукових товариств, перекладав Байрона, Гейне, Гете. а також визначних поетів і письменників різних часів італійської, французької, англійської, норвезької, чеської, словацької, польської, російської, німецької, давньогрецької, давньоримської, давньоіндійської та інших літератур світу).

Яскравим явищем української літератури стала творчість **Лесі Українки** (Л. Квітка-Косач). Вона розірвала коло традиційної самотньої тематики, збагатила українську поезію, драматургію образами світової історії, глибокими художніми узагальненнями, картинами зіткнення філософських, етичних ідей. У її вихованні й освіті яскраво проявилися національні традиції, які склалися до 1870-х років. Її батько – учасник руху «Громад», друг М. Драгоманова, мати – письменниця Олена Пчілка. І. Франко писав, що після шевченківського «Поховайте та вставайте» Україна не чула такого сильного, гарячого поетичного слова. Від лірики письменниця йде до поем («Давня казка», «Самсон», «Роберт Брюс»), і вінчають її творчість драматичні поеми («У катакомбах», «Касандра») та поетичні драми («Лісова пісня»).

У 1990-х роках починається творчість **Михайла Коцюбинського**. У цей період він поступово звільнявся від культурницьких ілюзій й утверджувався на революційно-демократичних позиціях. Він розвинув жанр психологічної новели і продовжив традицію соціальної повісті. Вже у ранніх своїх творах показав благородство простих трудівників, пробудження в них почуття власної гідності, їх прагнення до свободи.

Мистецтво.

Театр. До 1861 р. продовжував існувати кріпосний театр, і не тільки у панських маєтках, але і в містах. У 1828 р. офіційно було заборонено купувати до театру кріпаків, але і після цього кріпосні актори продовжували входити до складу деяких театральних труп. У 1789 р. театр постав у Харкові, але в ньому йшли тільки російські п'єси.

Першими українськими постановками стали «Наталка Полтавка» в 1819 р. і пізніше «Москаль-чарівник» в Полтавському любительському театрі. Вони стали можливими завдяки щасливому збігу обставин: підтримка генерал-губернатора Малоросії М. Репніна, керівництво трупою І. Котляревського, гра геніального актора М. Щепкіна, тоді ще кріпака.

Професіональна ж українська трупа була створена тільки на початку 1880-х років. Організаційними питаннями в ній займався **Михайло Старицький**, режисурою – **Марко Кропивницький**. Обидва – також драматурги. Їм вдалося об'єднати талановитих акторів: брати Тобілевичі (псевдоніми: Івана – Карпенко-Карий, Миколи – Садовський, Панаса – Саксаганський), М. Заньковецька, А. Затиркевич та ін. Пізніше трупа декілька разів розділялася, але, що цікаво, всі чотири оформлені колективи (пересувні трупи) продовжували працювати яскраво і мали великий успіх.

Музика. Поетична і музична обдарованість українського народу була основою високого рівня розвитку музично-пісенної творчості. У XIX ст. як і раніше побутують землеробські пісні календарного циклу, а також колядки,

веснянки, колискові, весільні. Широкою популярністю користувалися пісні-романси «Їхав козак за Дунай», «Віють вітри», «Сонце низенько», а також створені на вірші Шевченка «Думи мої, думи», «Заповіт». З народного середовища висувалися талановиті співаки-кобзарі (Остап Вересай, Іван Кравченко-Крюковський, Гнат Гончаренко, Терентій Пархоменко, Михайло Кравченко, Андрій Шут та ін.).

Концертну діяльність в містах України розгортали самодіяльні колективи. Традиційними серед інтелігенції великих міст були літературно-музичні вечори. Влаштовувалися добродійні концерти, особливо під час проведення великих контрактних ярмарок. Однак часто така діяльність наштовхувалася на адміністративні заборони. Наприклад, в 1867 р. у Києві був випадок, коли влада дозволила концерт за умови, що тексти пісень будуть звучати французькою мовою.

Одночасно з народною і церковною традиціями в ХІХ ст. складається світська професійна музична культура. **С. Гулак-Артемівський** на початку 1860-х років створює першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Перлиною української вокальної класики стали «Вечорниці» П. Нищинського.

Цілу епоху в музичному житті України складає творчість **М. Лисенка** – великого українського композитора, блискучого піаніста-віртуоза, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця й активного громадського діяча демократичного напрямку. Він є основоположником української класичної музики.

Образотворче мистецтво. Якщо в літературі, театрі вже сама мова визначала їх національний образ, то в таких сферах, як образотворче мистецтво, архітектура, вироблення національних форм було більш проблематичним. Так, в східноукраїнських землях можна говорити про певну українсько-російську єдність в образотворчому мистецтві. Справа в тому, що протягом майже всього ХІХ ст. в Російській імперії головним центром освіти була Академія мистецтв у Петербурзі. Найбільші можливості для виставок, замовлень також були в столиці імперії. Можна привести безліч прикладів переплетення творчості, доль українських і російських художників.

В. Тропінін залишався кріпаком навіть вже будучи відомим художником, багато років він жив і працював у Подільському маєтку своїх добродіїв. Після звільнення В. Тропінін жив у Москві. Знаменитий портрет О. Пушкіна його роботи.

Загалом у живописі початку ХІХ ст. переважаючим художнім стилем був романтизм. Багатьох художників цього напрямку приваблювала Україна – «нова Італія», як її називали. З'явилися і художники, для яких поїздки сюди не були просто даниною моді. Українській темі присвятив свою творчість В. Штернберг.

Зовнішні обставини – заслання, заборона малювати – перешкодили розкритися в повній мірі живописному таланту **Т. Шевченка**. Як вважають фахівці, в романтичних картинах «Селянська родина», «Циганка-ворожка», ін. вже помітний відхід від чистого академізму. Особливо виділяється

реалізмом «Судня рада». Відзначимо, що різнобічний талант Т. Шевченка досяг академічних висот і в художній графіці (серія «Живописна Україна» тощо) – в 1860 р. йому було присвоєно звання академіка гравюри Петербурзької академії мистецтв.

З М. Гоголем, В. Штернбергом, Т. Шевченком близько спілкувався великий художник-мариніст **І. Айвазовський**, який значну частину життя провів у рідній Феодосії (він і свою картинну галерею заповідав місту). У його живописі звучала й українська тема: «Очерети на Дніпрі поблизу містечка Алешки», унікальна для художника жанрова картина «Весілля на Україні».

Новаторською для пейзажу стала творчість **А. Куїнджі**, який народився поблизу Маріуполя. Перша ж виставлена ним картина – «Ніч на Дніпрі» – викликала в Петербурзі сенсацію. Художник володів тонким мистецтвом передавати на полотні світло, повітря.

Родом з-під слобідського Чугуєва був великий російський художник-реаліст **І. Рєпін**. Він часто приїжджав на батьківщину, не раз гостював у маєтку Качанівка українських меценатів Тарновських. У свій час тут не раз бував і Т. Шевченко, в цій сім'ї збереглося безліч рукописів поета. У Качанівці І. Рєпін створив перші етюди до знаменитої картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Видатним майстром побутового жанру став **М. Пимоненко**. Більшість його робіт, написаних на теми селянського життя, відрізняються щедрістю, емоційністю, високою живописною майстерністю: «Святочні ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Свати», «Жнива», «По воду», «Ярмарок» та ін.

Архітектура. В архітектурі XIX ст. на зміну пишноті і розкутості українського *бароко* прийшов стриманий, академічний стиль *класицизму*. За будівництвом міст наглядали спеціальні комісії і комітети. Громадські споруди будувалися з урахуванням їх призначення – головною метою архітектора стало не створення зовнішньої привабливості, а внутрішній комфорт (висока стеля, вентиляція, освітлення).

Перехід від бароко до класицизму відбився і на плануванні міст. Обов'язково виділяється адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися помпезні будівлі урядових установ, квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркового ландшафту носили відкритий характер.

В Одесі за проектом петербурзького архітектора Тома де Томона в 1809 р. споруджено оперний театр. Архітектурний стиль Києва визначався відомим архітектором А. Меленським. За його проектом споруджені пам'ятник на Чесць повернення Києву Магдебургського права, церква на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі, який постраждав від пожежі 1812 р. У 1837–1843 рр. за проектом В. Беретті побудована будівля Київського університету.

У другій половині XIX ст. стильова єдність класицизму руйнується. Складна епоха утвердження капіталізму відбилася і в архітектурі:

з'являються нові матеріали, нові замовники. Складається напрям, який отримав назву «еклектика» (змішування). У київських фасадах того часу можна побачити і готику, і Ренесанс, і романський стиль, багато будівель в «цегельному стилі» (головна прикраса – нештукатурена цегельна кладка). Пошук все більшої різноманітності викликав інтерес і до візантійсько-російських традицій. Вони чітко простежуються у будові найбільшого у Києві кафедрального Володимирського собору, який споруджувався понад 20 років (1862–1886 рр.) за проектами І. Штрома, П. Спарро, О. Беретті. Участь у розписах собору В. Васнецова, М. Врубеля зробило собор видатним явищем у монументальному образотворчому мистецтві.

Майстерність і талант українського народу виявилися у створенні **палацово-паркових ансамблів**. Яскравими прикладами є «Олександрія» (заснування – 1793 р.; О. Браницька) на березі Росі в Білій Церкві, знаменита «Софіївка» (1796 р.; С. Потоцький) в Умані, де руками кріпаків, без використання будь-якої техніки створені ці чудові ландшафтні парки.

Отже, незважаючи на згортання автономії України російським царатом та ліквідацію гетьманщини наприкінці XVIII ст., заборону публікацій українською мовою, насильницьке впровадження русифікації в українському суспільстві, що були одними із складових тих важких умов розвитку культури України в обставинах XIX ст. – поділу українських земель між двома імперіями, український національно-культурний поступ не зупинився. Більше того, українська культура отримала подальший свій розвиток і набула рис європейського і світового значення.